

ZDENĚK JINDRA
IVAN JAKUBEC
A KOLEKTIV

HOSPODÁŘSKÝ VZESTUP ČESKÝCH ZEMÍ OD POLOVINY 18. STOLETÍ DO KONCE MONARCHIE

KAROLINUM

Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie

Zdeněk Jindra, Ivan Jakubec a kolektiv

Recenzenti:

doc. PhDr. Jana Englová, CSc.

prof. PhDr. Aleš Skřivan, CSc.

Vedoucí autorského kolektivu:

prof. PhDr. Zdeněk Jindra, CSc.

prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.

Autorský kolektiv:

PhDr. František Dudek, CSc., PhDr. et PaedDr. Jiří Dvořák, Ph.D.,

prof. PhDr. Marcela Efmertová, CSc., PhDr. Jan Hájek, CSc.,

prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc., prof. PhDr. Zdeněk Jindra, CSc.,

JUDr. et PhDr. Antonín Kubačák, CSc., PhDr. Jaroslav Láník, CSc.,

prof. PhDr. Eduard Maur, CSc., prof. PhDr. Milan Myška, DrSc.,

doc. PhDr. Petr Popelka, Ph.D., doc. PhDr. Michal Pullmann, Ph.D.,

doc. PhDr. et JUDr. Jakub Rákosník, Ph.D., doc. PhDr. et JUDr. Jan Štemberk,

Ph.D., prof. PhDr. Aleš Zářický, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Lucie Zikmundová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2015

© Zdeněk Jindra, Ivan Jakubec a kol., 2015

ISBN 978-80-246-2945-2

ISBN 978-80-246-2947-6 (pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2016

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Předmluva <i>Zdeněk Jindra - Ivan Jakubec</i>	9
<hr/>	
1. Ekonomické, institucionální a právní základy	11
Základní pojmy a diskutované problémy <i>Zdeněk Jindra</i>	11
Hlavní rysy a hnací síly sociálně ekonomického vývoje českých zemí <i>Zdeněk Jindra</i>	33
Institucionální a právní rámec <i>Jan Štemberk</i>	56
Ústavní a správní vývoj	56
Hospodářská politika státu	62
Kodifikace občanského a obchodního práva	63
Vývoj živnostenského práva a povinného sdružování podnikatelů	67
Vztahy zaměstnanců a zaměstnavatelů, sociální zákonodárství	74
Daňová soustava	77
Přímé daně	80
Příklady nepřímých daní	81
Hospodářská a technická kultura	84
Technické (odborné) školství a další vzdělávací a vědecké instituce <i>Marcela Efmertová</i>	84
Vědecká komunikace, inovace, výstavy <i>Ivan Jakubec</i>	108
<hr/>	
2. Sociální základy	115
Demografický vývoj, vývoj sídelní struktury českých zemí	115
Období do roku 1848 <i>Jaroslav Láník</i>	115
Období do první světové války <i>Ivan Jakubec</i>	122
Česká města v období industrializace <i>Jaroslav Láník</i>	127
Etnicko-jazykové složení obyvatel českých zemí <i>Jaroslav Láník</i>	130
Proměny sociální struktury českých zemí <i>Michal Pullmann - Jakub Rákosník</i>	134
<hr/>	
3. Vývoj primárního sektoru: Vývoj zemědělství <i>Antonín Kubačák</i>	145
Období do roku 1848	145
Období do první světové války	153
Význam zrušení poddanství	153
Počátky kapitalistického zemědělství a jeho rozvoj	156
Zemědělská krize	162
Zemědělská výroba	165

Průmyslové zpracování zemědělských plodin	176
Technická základna zemědělství	177
Zemědělství v období 1900–1914	177
Mechanizace zemědělství	182
Chemizace zemědělství a vývoj meliorací	184
Zemědělské družstevnictví	187
Zemědělská věda, osvěta a jiné aktivity	192

---

4. Vývoj sekundárního sektoru: Živnostenská výroba a tovární průmysl od druhé poloviny 18. stol. do roku 1914

Obecná charakteristika <i>Zdeněk Jindra – Ivan Jakubec</i>	199
Industrializace před industrializací <i>Milan Myška</i>	228
Úvodem	228
Periodizace	230
Regionální struktury protoindustriální výroby	232
„Specifická cesta“ nebo jiný model?	236
Hospodářský vývoj v období 1740–1815 <i>Eduard Maur</i>	248
Vývoj jednotlivých odvětví do roku 1848 <i>František Dudek</i>	259
Textilní průmysl	260
Potravinářský průmysl	265
Báňský průmysl	272
Hutnictví (železářský průmysl)	273
Strojírenství	274
Sklářská výroba	276
Výroba stavebních hmot	277
Papírenská výroba	277
Vývoj jednotlivých odvětví do první světové války <i>Ivan Jakubec – Zdeněk Jindra – Aleš Zářický</i>	278
Textilní průmysl	278
Potravinářský průmysl	282
Dřevoprůmysl a papírenský průmysl	288
Báňský průmysl	289
Hutnictví (železářský průmysl)	291
Strojírenství	294
Elektrotechnický průmysl	299
Chemický průmysl	300
Průmysl stavebních hmot a stavební výroba	301
Průmysl skla a porcelánu	303

---

5. Vývoj terciárního sektoru

Vývoj dopravy a komunikací <i>Petr Popelka – Jiří Dvořák</i>	305
Proměny dopravy	305

Vývoj silniční infrastruktury	306
Vývoj železniční infrastruktury	313
Vodní doprava	331
Městská doprava	344
Počátky letecké dopravy a nové komunikační prostředky	347
Vývoj obchodu <i>Ivan Jakubec</i>	351
Vnitřní a zahraniční obchod v období merkantilismu	351
Vnitřní obchod v 19. století	354
Družstva	363
Burza v Praze	366
Emancipace českého obchodu	366
Hospodářský nacionalismus a obchod	369
Rakousko-uherský vzájemný obchod	371
Zahraniční obchod monarchie v 19. století	374
Organizace a podpora exportu	385
Vývoz a dovoz kapitálu	387
České země a zahraniční obchod	388
Vývoj peněžní a úvěrové soustavy <i>Jan Hájek</i>	393
Od poloviny 18. století do r. 1850	393
Od r. 1850 do konce 70. let 19. století	405
Od konce 70. let do přelomu století	419
Od přelomu století do r. 1914	430

---

6. České země v rakousko-uherském válečném hospodářství 1914–1918

<i>Zdeněk Jindra</i>	446
Hospodářské postavení českých zemí před první světovou válkou	446
Hospodářská situace monarchie při vstupu do světové války	450
Hospodářské přípravy na válku	454
Vznik, povaha a celkový vývoj válečného hospodářství	457
Mobilizační krize a přechod k válečnému hospodářství	466
Válečná konjunktura	472
Situace v zemědělství a v zásobování obyvatelstva	483
Financování války a vývoj bankovníctví	489

---

7. Místo závěru: Přípravy na hospodářské osamostatnění v ČSR

<i>Zdeněk Jindra</i>	495
----------------------	-----

Výběrová bibliografie

Přehledy a obecně zaměřené práce	499
Institucionální a právní rámec	503
Demografický vývoj	504
Vývoj primárního sektoru – zemědělství	504

Vývoj sekundárního sektoru - průmyslu	506
Vývoj terciárního sektoru - dopravy a komunikací	507
Vývoj terciárního sektoru - obchodu	510
Vývoj terciárního sektoru - peněžnictví a úvěrové soustavy	510
Hospodářská a technická kultura	513
Statistické prameny a literatura	514
<hr/>	
Přílohy	516
Mapa administrativního uspořádání Rakouska-Uherska	516
Mapa územního rozsahu obchodních a živnostenských komor na území českých zemí	517
Schéma vzniku předních strojírenských podniků v českých zemích	518
Původní názvy hlavních železničních tratí v českých zemích s udáním roku uvedení do provozu	520
<hr/>	
Summary	521

PŘEDMLUVA

Monograficky pojatá učebnice *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie* obsahově vychází z druhého dílu skript *Dějiny hospodářství českých zemí od počátku industrializace do současnosti*, který vyšel téměř před deseti lety péčí Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Některé části byly z uvedených skript v podstatě zcela převzaty (kapitoly o demografickém vývoji od poloviny 19. století, o etnicko-jazykovém složení obyvatel českých zemí, o vývoji jednotlivých odvětví do r. 1848), či z větší části přejaty a doplněny (kapitoly o demografickém vývoji do poloviny 19. století a o vývoji zemědělství), jiné byly významně přepracovány (kapitoly o základních pojmech, hlavních rysech vývoje, institucionální a právní základně, technickém školství a o vývoji jednotlivých odvětví do první světové války, o vývoji obchodu a o vývoji peněžní a úvěrové soustavy), anebo zcela nově pojednány (kapitoly o proměně sociální struktury, o industrializaci, o hospodářském vývoji v období 1740–1815, o vývoji dopravy a komunikací). Současně došlo k výraznému zpřehlednění struktury výkladu. Vstřícností Nakladatelství Karolinum bylo umožněno rozšířit poznámkový aparát, čehož autoři využili podle svého uvážení. Publikace se tak pohybuje na pomezí vysokoškolské učebnice a vědecké monografie. Na rozdíl od předešlých skript nová učebnice posunuje výklad do poloviny 18. století, aby se tak hospodářské, sociální, politické, právní a kulturní změny protnulý s podmínkami a vlastním průběhem klíčového období industrializace. Současně se tak vychází vstříc didaktickému pojetí pro vysokoškolskou výuku.

Od nástupu Marie Terezie a Josefa II. na trůn přes vídeňský kongres do první světové války prošla Evropa velmi hlubokými proměnami, stejně jako sama rakouská monarchie: od slezských válek k mocenskému vzestupu jako člen mocenské pentarchie, určující novou mapu a tvářnost Evropy, až k poklesu významu jako druhořadá mocnost a vnitřně rozeklané, dualistické Rakousko-Uhersko. Nemalá část těchto sekulárních proměn proběhla na poli hospodářství a právě jim se věnuje náš přehled.

Autorský kolektiv tvoří přední odborníci na vývoj hospodářských dějin českých zemí v 18. a 19. století. Nalezneme mezi nimi zástupce vysokoškolských, akademických a vědeckých institucí z Čech a Moravy. Vzhledem k širokému záběru pojednávané tematiky a specializaci jednotlivých autorů mají některé bloky i více autorů.

Období od poloviny 18. století do roku 1918 je věnováno celkem šest kapitol. První kapitola pojednává o ekonomických, institucionálních a právních základech vývoje. Druhá kapitola je věnována sociálním základům vývoje. Další kapitoly nastiňují stručně vývoj v jednotlivých sektorech ekonomiky – v primárním, sekundárním a terciárním sektoru. Na závěr připojujeme kapitolu o vývoji během první světové války. Učební text uzavírá výběrový seznam literatury, který má sloužit zájemcům k prohloubení jejich zájmu o tuto problematiku. Většina tabulek a grafů je umístěna přímo v textu. V příloze nalezne čtenář schematické mapy rozlohy rakousko-uherské monarchie, působnost obchodních a živnostenských komor, vývoj předních strojírenských podniků a mapu železniční sítě českých zemí.

Cílem učebního textu není poskytnout „jednotný“ výklad, ale naopak ukázat na rozdílné přístupy jednotlivých autorů, dané jejich odbornou specializací, které nikterak neubírají textu na plastičnosti a nenarušují celistvost díla. Některá dílčí překrytí a opakování jsme z didaktických důvodů v knize ponechali.

Zdeněk Jindra – Ivan Jakubec

1. EKONOMICKÉ, INSTITUCIONÁLNÍ A PRÁVNÍ ZÁKLADY

ZÁKLADNÍ POJMY A DISKUTOVANÉ PROBLÉMY

Nejvýznamnějšími jevy, které pronikavě změnily materiální život obyvatel českých zemí v 19. století, byly zásadní posun ve vývoji populace i v její skladbě, industrializace a specifická technicko-výrobní revoluce v sekundárním sektoru živnostenské a průmyslové výroby v továrnách, jakož i jí nastolený výrazný a udržitelný ekonomický růst, dále převrat v primárním sektoru, zemědělství a v neposlední řadě zásadní (historiky poněkud zanedbávané) proměny terciární sféry, tj. v široké škále služeb, jež zabezpečují komunikaci a hladký chod hospodářství, státního ústrojí a celé společnosti. Všechny tyto převraty nastolily v zemi tržní systém kapitalistické ekonomiky a nově strukturovanou buržoazní, občanskou společnost. Současně však vyvolalo historické zkoumání těchto jevů řadu otázek a problémů, o nichž se diskutuje dodnes. Aspoň v kostce se dotkneme těch hlavních.¹

Kapitalismus je v předloženém díle na více místech prezentován jako nový hospodářský a sociálně politický pořádek, který vystřídal feudalismus. Pojem kapitalismus se začal obecněji používat teprve od poloviny 19. století, tj. dlouho poté, co se toto společenské zřízení v západním světě konstitovalo a rozšířilo. Nicméně asi neexistuje pojem, jenž by byl tak často užíván, aniž by byl exaktně a jednotně definován. U nás mu byl v komunistické době přisuzován v jádře pejorativní obsah, zdůrazňován byl na prvním místě jeho vykořisťovatelský a třídně antagonistický charakter, spočívající na rozporu mezi námezdními pracovními silami a vlastníky kapitálu. Obecně jej rozdílně posuzují ekonomové a historici. Ekonomický přístup je užší a více teoretický: vysvětluje otázky výroby, distribuce a spotřeby na bázi soukromého vlastnictví výrobních prostředků a volného prodeje námezdní práce, přisuzuje rozhodující úlohu „neviditelné ruce“ trhu i cenové soutěži mezi nabídkou a poptávkou a spatřuje základní motivaci hospodářské činnosti v maximalizaci zisku a užitku. – Historici popisují kapitalismus ze širšího společenského hlediska jako sociálně ekonomický systém, který se zakládá na vysokém stupni svobody jednotlivce i na jeho neomezené majetkové držbě a jemuž se

---

1 Srov. k tomu též příslušná hesla v základních encyklopediích pro hospodářské a sociální dějiny.

nejlépe daří v podmínkách parlamentní a liberální demokracie. Náplň kapitalismu a jeho problematiku naposledy výstižně shrnul Milan Myška.²

Za nejvýznamnější analytiky kapitalismu se považují v 19. a v první polovině 20. století Karel Marx, Max Weber, Werner Sombart, Joseph Schumpeter, John M. Keynes a Karl Polanyi. Historici rozlišují: (1) raný kapitalismus (18. stol.), který lze též ztotožnit s obchodním kapitalismem a merkantilismem, nejnověji i s protoindustrializací; (2) vyzrálý průmyslový kapitalismus (19. a počátek 20. století), který se též označuje jako kapitalismus volné soutěže a v jádře je vyplněn průmyslovou revolucí; (3) pozdní kapitalismus (od 1. světové války), který se blíže charakterizuje jako organizovaný či hlavně v USA jako manažerský kapitalismus nebo konkrétně v Rakousku-Uhersku jako finanční kapitalismus (R. Hilferding), v němž do volné hry hospodářských sil více zasahují státní orgány, akciové společnosti, velké banky a zájmové organizace, kartely, případně též nátlakové skupiny podnikatelů.³

Průmyslový kapitalismus, který dozrál v průběhu průmyslové revoluce (přínejmenším v Evropě a Severní Americe) v ucelený a vyspělý sociálně hospodářský systém, se vyznačuje podle německého historika H.-U. Wehlera (Deutsche Gesellschaftsgeschichte) šesti charakteristickými znaky.

Za prvé, tržní hospodářství, jež se šířilo už v předchozích stoletích v rytmu „longue durée“, se v průběhu průmyslového kapitalismu přímo explozivně prosadilo jako dominantní organizační princip, a dalo tím vzniknout kapitalistické tržní společnosti, jež zásadně proměnila vývoj lidstva bez obdoby v celé jeho dosavadní historii. Ke klasickému trojspěří trhu zbožního, pozemkového a kapitálového nyní naplno přistoupil rovněž trh pracovní. Tím nabyly všechny výrobní faktory hodnoty vždy kalkulačního a prodejného zboží. Trh má schopnost seberegulace a elastického přizpůsobování se nabídce a poptávce, což přivedlo celý tržně ekonomický systém ke snaze minimalizovat aktivní zasahování politických, vládních institucí do ekonomiky a prosazovat v ní maximální liberalismus, naprosto svobodné působení tržních sil.

Za druhé, v tržní ekonomice se ve vysoké míře prosadila tendence k principiálně neomezené expanzi do stále nových sfér a oblastí za účelem dosažení co největšího zisku. Oproti minulým časům strnulého a povolného vývoje se nyní hybnou silou stává trvale udržitelný a dynamický hospodářský růst (často měřený na hrubém sociálním produktu na hlavu), který je permanentně provázen převratnými proměnami a inovacemi v technologii, v institucích a v sociální tvářnosti obyvatelstva.

2 Myška, M., Kapitalismus - ano nebo ne?, in: týž, Problémy a metody hospodářských dějin, část 1 (Učební texty Ostravské univerzity), Ostrava 1995, s. 5-14.

3 Srov. výklad Good, D. F., Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750-1914, Wien - Köln - Graz 1986, s. 166 an., 218.

Za třetí, dynamický vývoj tržní ekonomiky je současně též rozhodující příčinou nerovnoměrného vývoje kapitalistického hospodářství, který postihuje jak jednotlivé sektory, obory a odvětví, tak také jednotlivá výrobní centra, regiony a státy a je patrný též ve velkoprostorových vývojových spádech (v Evropě od západu k východu, globálně od severu k jihu). Nerovnoměrný hospodářský vývoj je zřetelný v odlišných vývojových trendech, v četných středně a nakrátko se projevujících oscilacích, v rozdílech sektorového růstu a nejočividněji v opakujících se výkyvech hospodářského růstu od konjunktury ke krizi a recesi či depresi.

Za čtvrté, základní hybnou silou, fundamentem a motorem veškerého industrializačního pokroku a hospodářského růstu jsou inovace, jejichž prosazení ovšem vyžaduje existenci či vytvoření celé řady sociálních, normativních, technologických, finančních a organizačních předpokladů. Mezi tyto inovace se řadí nejen v masové výrobě použitelné vynálezy, nýbrž významné vědecké objevy vůbec (věda nyní povýšila na prioritní výrobní sílu) a rovněž metody „vědeckého managementu“, který nakonec o zavedení novot a vynálezů rozhoduje.

Za páté, moderní industrializace se neprosazuje ani globálně, ani v celém státě naráz, nýbrž je ve své podstatě dílem vůdčích sektorů a vůdčích regionů. Z působení těchto vedoucích činitelů vznikají poté jednak efekty demonstračního charakteru (v podobě hospodářské převahy či vzoru hodného napodobení), jednak efekty ve směru šíření industrializačních podnětů do jiných sektorů a regionů. Mezi těmito efekty mohou zpravidla (a) jedny působit ve zpětné vazbě, čili podněcují poptávku po investicích a dodávkách energie, přísunu surovin a nábore pracovních sil; (b) druhé jsou průvodním jevem, to znamená, že vytvářejí pro industrializaci příznivé podmínky (urbanizace, rostoucí obchodní obrat, banky nakloněné průmyslovým úvěrům, hospodářské zákonodárství, přivyknutí dělnictva tovární práci, vytvoření zájmových organizací dělnictva a podnikatelů aj.); a konečně (c) podnětně působící efekty (zavedení nových výrobků a výkonnějších strojů, otevření nových trhů, technologické a technické inovace, výměna managementu).

Za šesté, konjunkturální výkyvy a krize zostrují sociální problémy, vedou i k politickým nesnázím, a vyvolávají tak potřebu intervenčního státu, rozšiřování státních funkcí do hospodářské sféry. Tuto moderní intervenční politiku státu je nutné odlišit od starší státní hospodářské politiky merkantilismu, Colbertismu či v Rakousku kameralismu, při níž se státní orgány snažily podníti hospodářský růst, zatímco nyní se snažily mírnit či regulovat různé tíživé následky industrializace a ochránit tak systém kapitalismu jako celek proti jeho kritice zleva.

Protoindustrializace. Od poslední čtvrtiny 20. století začala západní historiografie opouštět pojem „manufakturní období“ a místo něj vysvětlovala raný přechod k tržní ekonomice v době rozkladu feudalismu pojmem proto-

industrializace. S touto teorií vystoupili F. F. Mendels, P. Kriedte – H. Medick – J. Schlumbohm, H. Freudenberger a další. Charakterizovali tak vytváření venkovských regionů, v nichž se velká část řemeslně pracujících lidí živila hromadnou výrobou pro nadregionální a mezinárodní trhy. H. Freudenberger a J. Komlos dokonce považovali západní země habsburské říše přímo za typickou oblast protoindustrializace, kde se v řadě bodů vytvářely příznivé podmínky pro následnou průmyslovou revoluci (jmenovitě pro akumulaci kapitálu, pro otevírání nadlokálních trhů a jako škola pro podnikatele i profesionální dělníky). Koncept protoindustrializace se u nás nejprve zabýval A. Klíma, ovšem zevrubněji vystihl její podstatu i omezenost v řadě publikací teprve M. Myška, který je též autorem speciální studie o této problematice v předkládané knize.

Průmyslová revoluce, industrializace. Průmyslová revoluce byla podle hodnocení významného anglického historika E. Hobsbawma „asi nejdůležitější událostí světových dějin od vývoje zemědělství a měst“.⁴ Tento pojem použili poprvé francouzští autoři ve 20.–30. letech 19. století v analogii k francouzské revoluci r. 1789 a vzápětí jej uvedli v širší známost socialisté A. J. Blanqui (1837) a F. Engels (1844); u nás jej jako jeden z prvních v obecném hodnocení uplatnil filozof A. H. Springer (1848). Do odborné literatury jej uvedl A. Toynbee dílem *Lectures on the Industrial Revolution in England* (1884). Od té doby se o tomto jevu stále vede diskuze, při níž se namnoze zpochybňuje i samotné užití pojmu „revoluce“, které „nemá žádné vědecké zdůvodnění a zprostředkovává hrubě zkreslující obrázek o charakteru ekonomické změny“.⁵ Podle tohoto názoru termín „revoluce“ jednak anticipoval svou náplní náhlou změnu, jež není pro ekonomické jevy příznačná, jednak se všechny proměny netýkaly jen industriální sféry, nýbrž stejně pronikavě postihly též změny v oblasti komerční, finanční, zemědělské a v neposlední řadě zásadně proměnily společnost a lidi po stránce sociální a intelektuální.

Jsou ekonomové a historici, kteří průmyslovou revoluci a **industrializaci** obsahově ztotožňují, ale logičtější je považovat industrializaci za pojem obsahově širší, nadřazený užšímu pojmu průmyslová revoluce. Rozdíl mezi nimi vyplývá i z jejich časového vymezení. Pojem průmyslová revoluce vztahuje se na dramatický, nesmírně dynamický, nejvýše kratší dobu několika desetiletí trvající komplexní proces nástupu a rozmachu továrního (strojového) průmyslu, uskutečněný cestou zásadních (a) technických a technologických vynálezů, (b) převratů v ekonomice a výrobě a (c) paralelních výrazných proměn v sociální struktuře. Naproti tomu označujeme pojmem industrializace dlouhodobý, spíše kontinuální a dodnes ve světě neukončený proces velké ci-

4 Srov. Cipolla, C. M., Die industrielle Revolution in der Weltgeschichte, in: Cipolla, C. M. – Borchart, K. (Hg.), Europäische Wirtschaftsgeschichte, Bd. 3, Stuttgart 1976, s. 1–10.

5 Cameron, R., Stručné ekonomické dějiny světa, Praha 1996, s. 195.

vilizační transformace agrární společnosti s převahou obyvatelstva, žijícího na venkově a živícího se zemědělstvím, v moderní průmyslovou a konzumní společnost, žijící z velké části ve městech a vytvářející větší díl národního důchodu v průmyslu a službách. Pojem industrializace je mimoto mnohověstevný a nezahrnuje v sobě jen výrobní sféru, takže se v západní literatuře často používá i jako synonymum pro kapitalismus, který je od Marxových časů ideologicky a politicky podbarven.

Konkrétněji řečeno: Nosným sloupem a hlavními zdroji ekonomického rozvoje se v průběhu industrializace stávají městské živnosti, řemeslo a tovární průmysl, tj. sekundární sektor národního hospodářství, na rozdíl od tradiční agrární společnosti, opírající se o primární sektor hospodaření na půdě a na venkově. Za nejměřítko ekonomického rozvoje se v tomto procesu považuje trvalé, nezvratné a výrazné stoupání hrubého domácího produktu (HDP) na hlavu obyvatele. Proto lze industrializaci stručně charakterizovat též jako dlouhodobé, trvale udržitelné zvyšování podílu průmyslového (sekundárního) sektoru na národním důchodu země. Tato expanze je provázána též strukturálními proměnami uvnitř samotného průmyslu, což se konkrétně projevuje ve změně relativního významu čili v nestejně míře růstu jednotlivých průmyslových odvětví. V takovém případě mluvíme o historické výměně pozic mezi tzv. vůdčími či strategickými průmysly: koncem 18. a počátkem 19. století vycházely hlavní podněty z textilního průmyslu, v druhé polovině 19. století v důsledku železničního boomu zaujaly vedoucí pozici uhlí, železo a ocel a koncem 19. století přešlo vedení na elektrotechniku, chemii, spalovací motory aj.

Jestliže považujeme v delší historické perspektivě za první fázi industrializačního procesu tzv. protoindustrializaci, pak je logicky následující stěžejní fází tohoto procesu průmyslová revoluce, která ve své podstatě přinesla mimořádnou komprimaci, akceleraci a prohloubení industrializačního procesu. Jediným místem, kde se tento zásadní převrat ve výrobních silách lidstva začal v 18. století uskutečňovat, byla severozápadní Evropa. Jako nejvýznačnější rys průmyslové revoluce je možné uvést: (1) Šíření průmyslové revoluce s jistým časovým zpožděním a i teritoriálním posunem v Evropě od západu na východ a od severu na jih, vedle toho též z Evropy do jiných světadílů, nejprve do Severní Ameriky. (2) Razantní „start“ či „take-off“ a dynamický průběh, jaký zažila historicky první průmyslová revoluce v Anglii v letech 1780–1825, nebyl zdaleka směrodatný pro následné země. Uplatnil se např. v Prusku a Německu v letech 1847–1873, naproti tomu se proces industrializace vyznačoval ve Francii a rovněž tak v habsburské monarchii spíše pozvolným a nikterak razantním vývojem; v posledně uvedeném státě se protáhl na bezmála sto let (1820–1914). (3) Průmyslová revoluce není v žádném případě jevem, který komplexně zasahuje celé území příslušného státu a naráz nebo rovnoměrně postihuje všechna výrobní odvětví. Je to jev diferencovaný jak

podle hospodářských sektorů (primárního, sekundárního, terciárního), tak podle „starých“ a „nových“ výrobních odvětví a rovněž tak podle „pokročilých“, stagnujících a regresivních regionů. (4) Nejvýznačnějším jevem, provázejícím každou průmyslovou revoluci, je trvale udržitelný a soběstačný, poměrně vysoký **hospodářský růst**, jehož hlavní hnací silou jsou tentokrát (na rozdíl od „klasických“ výrobních faktorů půdy a přírodních energetických zdrojů v podobě lidské, zvířecí, vodní a větrné síly v agrární společnosti) produktivní (investiční a provozní) kapitál a postupem doby, zvláště ve 20. století, též lidský kapitál (human capital), tj. vyšší úroveň vzdělání, znalostí a dovedností všech pracovníků.

V prvních 150 letech od anglické průmyslové revoluce do 1. světové války lze vysledovat tři modely industrializace: (1) Liberální model, vyvíjející se zcela spontánně na bázi kapitalismu volné konkurence, nejdůsledněji uplatněný v Anglii a z větší části, jen s malými nuancemi, aplikovaný v dalších západních zemích zhruba do světové krize r. 1873. (2) Protekcionistický model, v němž průmysl a podnikatelé hledali podporu prostřednictvím ochranných cel, státních subvencí a podpůrných zákonů. Příkladem takového modelu je hospodářský rozvoj USA, Německa a uherské poloviny habsburské říše, zčásti též Předlitavska. (3) Intervencionistický rozvojový model, prosazující se od přelomu 19. a 20. století a namnoze identický s nástupem tzv. organizovaného kapitalismu, s „druhou průmyslovou revolucí“ a s výrazným růstem terciárního sektoru hospodářství.⁶

Hospodářský růst. Co ve své podstatě a navenek nejvíce charakterizuje průmyslovou revoluci, je skutečnost, že během jejího průběhu se prosazuje v dotyčné zemi trvale udržitelný a výrazně vyšší hospodářský růst, a dochází tak k mimořádné komprimaci, akceleraci a prohloubení industrializačního procesu. Hospodářský růst, který podstatně zvyšuje výrobní kapacitu národního hospodářství, provázel přirozeně též předchozí agrární společnost, ale tehdy šlo o růst vcelku nepatrný, pomalý a značně nestabilní, přerušovaný dlouhými obdobími stagnace a úpadku. „Lze také říci, že hlavním znakem úspěšné průmyslové revoluce je institucionalizace (ekonomického) růstu“⁷ který je (kromě krátkodobých konjunkturních výkyvů) trvale udržitelný a také výrazně vyšší a rychlejší než kdykoli dříve.⁸ Pro výraznější „start“ či „vzlet“ určité země ke spontánnímu ekonomickému růstu (take-off) vytkl americký ekonom W. W. Rostow (1960) tři podmínky: (a) nárůst produktivních investic z méně než 5 na více než 10 % národního důchodu či národního

6 Zevrubně Myška, M., Sekundární sektor, průmyslová revoluce, in: týž, Problémy a metody hospodářských dějin, část 1.

7 Buchheim, Ch., Industrielle Revolutionen. Langfristige Wirtschaftsentwicklung in Großbritannien, Europa und in Übersee, München 1994, s. 11.

8 Viz heslo Economic growth, in: Mokyr, J. (ed.), The Oxford Encyclopaedia of Economic History, vol. II., Oxford 2003.

produktu; (b) vyvinutí jednoho nebo více základních průmyslových sektorů (odvětví) s vysokou mírou ročního růstu; (c) existenci nebo rychlé vytvoření politického, sociálního a institucionálního rámce, zajišťujícího rozšiřování průmyslu a obchodu uvnitř a potenciální expanzi (zahraniční trh) navenek. Trvalé a výrazné stoupání HDP na hlavu je vázáno na využití výkonnějších pracovních sil, opírá se o vyšší techniku obdělávání půdy a kapitál a má za následek strukturální proměnu veškerého hospodářství i sociální přestavbu celé společnosti.

Teoreticky vzato trvalý a výraznější hospodářský růst se mohl prosazovat trojím způsobem: (1) lineární model si představujeme jako pozvolný a plynulý růst výrobní kapacity; (2) podle diskontinuitního modelu na podkladě výrazného kvantitativního zlomu či krátké periody zrychleného hospodářského vývoje; (3) v modelu pozvolna se zrychlujícího, vzestupného trendu se hospodářské tempo postupně zvyšuje, odchylky od tohoto trendu jsou krátkodobé a postup vpřed je v jádře stálý a ireverzibilní. Druhý model se víceméně uplatnil v Prusku a Německu 1847–73 a lze jej vcelku přirovnat k fázi „take-off“ podle představ W. W. Rostowa. V habsburské říši, ve Francii i v jiných zemích je realitě bližší průběh industrializačního procesu a hospodářského růstu podle třetího modelu. Diskutovat lze jen o jeho začátku. Americký historik D. F. Good jej klade již do doby předbřeznové: „Jak bezprostřední údaje o růstu sociálního produktu, tak i přímé doklady o technické proměně v klíčových oblastech průmyslu vypovídají o tom, že v západní části (habsburské) říše započal po napoleonské éře trvalý růst.“⁹

V národních a mezinárodních statistikách je ekonomický růst poměřován sumou všech hodnot vytvořených občany dotyčné země ve všech sektorech národního hospodářství, to znamená citelným růstem reálného hrubého domácího (národního) produktu (HDP). Přitom se s tímto poměrně věrohodným indikátorem hospodářské, zvláště industrializační úrovně dotyčné země ani tolik neoperuje v absolutních číslech jako spíše v relativních přírůstcích na hlavu obyvatele v jednom roce, protože ne každý absolutně rostoucí národní produkt platí jako ekonomický růst. Za takový považujeme jen ekonomický růst, který je o něco vyšší nežli souběžný růst obyvatelstva, představující ve svém principu větší potenciál pracovních sil. Rozdíl mezi vývojem ve vyspělých průmyslových zemích a průmyslově zaostávajících zemích spočívá právě v tom, nakolik jsou tyto potenciální lidské zdroje v hospodářství skutečně racionálně využity, příp. nasazeny v nejprogresivnějším sektoru hospodářství (sekundárním a terciárním). A to je právě případ, aplikovatelný na vleklý industrializační proces v habsburské monarchii.

---

9 Good, Der wirtschaftliche Aufstieg, s. 61.

Agrární revoluce.¹⁰ Pod tímto pojmem rozumíme kapitalistickou, tržně ekonomickou proměnu primární sféry zemědělství, lesnictví a těžby, jež má za cíl zintenzivnit a zracionalizovat výkonnost v těchto oborech tak, aby poskytly sekundárnímu a terciárnímu sektoru hospodářství jistý přebytek akumulovaného kapitálu a k tomu i vydatné zdroje výživy a surovin, jakož i rezervoár pracovních sil potřebný pro rozvoj průmyslu a služeb. (a) V širším smyslu chápeme převrat v primární sféře jako transformaci feudálních sociálně právních vazeb půdy a rolnictva ve prospěch osobní svobody rolníků a komercializace majetkových a tržních vztahů, jež se prosazuje zčásti zdola v podobě buržoazních revolucí, zčásti shora zákonnými úpravami a reformami, a to i za cenu výkupu z roboty a odstoupení části půdy. Agrární revoluce je v tomto případě významným předpokladem industrializace, buď průmyslovou revolucí zcela, nebo zčásti předchází, či ji přinejmenším provází. S tím jsou spojeny zásadní změny: Za prvé se půda musela stát volně prodejným zbožím, což předpokládá zrušení fideikomisů (nezcizitelných a nedělitelných statků s dědičnou posloupností), zrušení obecního či občinového kolektivního vlastnictví půdy a vystavení neúspěšného hospodáře úpadku. Za druhé bylo zapotřebí proměnit nevolníky a poddané ve svobodné a svéprávné občany, zbavené všech feudálních povinností a dávek. (b) V užším smyslu znamená zemědělská revoluce přechod od trojhonného ke střídavému osevnímu postupu, k ustájení dobytka a pěstování pícnin (jetel, vojtěška) a okopanin (brambory, cukrovka), k zavádění umělých hnojiv, ke zdokonalení nářadí, příp. ke strojům a posléze i k aplikaci vědy v zemědělské velkovýrobě. Agrární revoluce podněcuje v tomto případě zvýšenou poptávku po železu, strojích a dopravních prostředcích, vyvolává tudíž multiplikační efekt, tj. dává významný podnět ke zvýšení železářské výroby, ke vzniku zemědělského strojírenství, k rozvoji potravinářského a chemického průmyslu aj. To vše zakládá úzkou korelaci mezi agrární a průmyslovou revolucí.

Revoluce v komunikacích a ve službách¹¹ v sobě zahrnuje kvalitativní proměnu přepravy většího množství lidí a zboží po souši a na vodě (sít silnic, kanálů a železnic, paroplavba), rychlejší šíření zpráv a informací (telegraf, strojový tisk aj.), jakož i rozmach dalších obslužných prostředků a institucí tzv. terciárního sektoru, zajišťujících směnu zboží (velko- a maloobchod), koloběh peněz (banky, spořitelny, burzy), pojišťovací operace apod. Význam tohoto sektoru spočívá v tom, že moderní komunikační prostředky a služby jsou důležitou součástí infrastruktury, nezbytné pro fungování národního hospodářství jako celku i v jeho jednotlivých sektorech a regionech. Ve

10 Srov. Bairoch, P., Die Landwirtschaft und die Industrielle Revolution 1700–1914, in: Cipolla – Borchartd, Europäische Wirtschaftsgeschichte, s. 297–332.

11 Srov. Hartwell, R. M., Die Dienstleistungsrevolution, in: Cipolla – Borchartd, Europäische Wirtschaftsgeschichte, s. 233–260.

střední Evropě, v podmínkách opožděné industrializace, byly pro akceleraci hospodářského růstu významné zejména tři faktory: (a) železniční výstavba, jež se svým multiplikačním efektem (působením na hutnictví, strojírenství, hornictví, stavebnictví aj.) dostala mezi lety 1840–80 přímo do role jednoho z vůdčích oborů či „tahounů“ průmyslové revoluce; (b) vytvoření akciových mobilních bank¹², schopných nahradit nedostatek pohotového investičního a provozního kapitálu půjčkami a krátkodobými úvěry, později i přímou účastí na podnikání; (c) větší úloha státu v ekonomice¹³. Stát tu plní důležitou funkci při vytváření rámcových podmínek hospodářské činnosti a při řízení veřejnoprávních institucí v podobě zajištění právní a konstituční báze, činnosti správních orgánů, obecních a parlamentních zastupitelstev, péče o školní vzdělání obyvatel, zásobování obyvatelstva energií a vodou, regulace zdravotní péče atd. Na zkoumání úlohy institucí v hospodářském životě upozornil už v první polovině 20. století „vedlejší proud“ ekonomické teorie, tzv. institucionalismus v USA (T. Veblen, J. R. Commons, J. K. Galbraith) a tento model je v aplikaci na hospodářské dějiny znovu prosazován nositelem Nobelovy ceny D. Northem v díle *Theorie des institutionellen Wandels. Eine neue Sicht der Wirtschaftsgeschichte* (Tübingen 1988, angl. originál 1981).

Demografická revoluce¹⁴, v nové literatuře označovaná jako demografický či velký přechod, vysvětluje explozivní nárůst populace (v Anglii od poloviny 18. století, v západní a střední Evropě od 19. století) a dává jej do spojitosti s průmyslovou revolucí, neboť lidé jako hlavní výrobní síla jsou rozhodujícím činitelem ekonomického růstu a také uživatelem a spotřebitelem jeho plodů. Stručně lze tuto transformaci definovat jako několik desítek let trvající fenomenální přechod od po staletí probíhajícího „starého demografického režimu“ agrární společnosti (vysoká míra natality 35–50 promile, vysoká míra mortality 30–40 promile) k „modernímu demografickému režimu“ průmyslové společnosti (prostřední, později nízká míra natality 20–30 promile a klesající míra mortality, zvláště dětské, 15–20 promile). Ve vyspělých zemích západní Evropy byl tento přechod uzavřen mezi lety 1880–1913, v habsburské říši se k moderní úrovni více přiblížila jen její západní část, jmenovitě české země. Nevýrazný a nerovnoměrný postup demografické revoluce v habsburské monarchii se odrazil v porovnání se západem v poněkud nižším početním růstu obyvatelstva, v pomalejším přesunu obyvatel z venkova do měst, v nedostatečné kapacitě domácího trhu – eo ipso v nízké úrovni vnitřního obchodu a v pomalu postupující industrializaci.

12 Srov. Gill, B., Bankwesen und Industrialisierung in Europa 1730–1914, in: tamtéž, s. 165–194; Vencovský, F. – Jindra, Z. – Novotný, J., a kol., Dějiny bankovníctví v českých zemích, Praha 1999.

13 Srov. Supple, B., Der Staat und die Industrielle Revolution 1700–1914, in: Cipolla – Borchardt, Europäische Wirtschaftsgeschichte, s. 195–231.

14 Srov. Cipolla, C. M., The Economic History of World Population, London 1962.

Koncepce průmyslové revoluce prošla v posledních padesáti letech rozsáhlou diskuzí, zahrnující stovky titulů, pro něž není prostor zde je byt jen shrnout. Odkazujeme na její historiografické přehledy: J. Purš, *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*, Praha 1973; M. Myška, *Průmyslová revoluce z perspektivy 70. a 80. let*, ČsČH roč. 89 (1991), s. 533–546; J. Komlos, *Überblick über die Konzeptionen der Industriellen Revolution*, VSWG Jg. 84 (1997), S. 461–511. Encyklopedický přehled základních problémů a tendencí v bádání o průmyslové revoluci poskytují nejnověji J. Mokyr, *The Oxford Encyclopaedia of Economic History*, vol. 1–5, Oxford 2003; H.-W. Hahn, *Die industrielle Revolution in Deutschland*, München 1998. Skvělý popis průmyslové revoluce po stránce technické máme nyní v českém překladu k dispozici z pera Á. Paulinyiho (2002). Konkrétní problematiku průmyslové revoluce v habsburské monarchii a v českých zemích lze shrnout do následujících bodů:

Za prvé, průmyslovou revoluci v českých zemích začal v 50. letech hlouběji zkoumat J. Purš, brzy se speciálními pracemi připojili L. Kárníková, P. Horská-Vrbová, J. Matějček, A. Klíma, J. Kořan, I. Kruliš, M. Myška, J. Janák, O. Smrček aj. Puršovo pojetí, shrnuté v knize *Průmyslová revoluce v českých zemích* (1960) a stvrzené v oficiálním *Přehledu čs. dějin* (I.–II., 1958–1960), se poté dlouhá desetiletí pokládalo za bernou minci. Puršovo dílo je nepochybně po faktografické stránce i v některých myšlenkách stále užitečné, ale v konfrontaci s tím, kam dnes dospěly výzkum a diskuze o průmyslové revoluci, může těžko ve svém celku obstát – hlavně pro dogmatický marxistický přístup, přehnaný schematický výklad (vnitřní členění do tří etap, tzv. komplexní revoluce moderní doby, model průmyslové – technickovědecké – vědeckotechnické revoluce) a rovněž tak kvůli periodizaci průmyslové revoluce v českých zemích. Rakouští a západní badatelé (N. Gross, E. März, H. Matis, K. M. Brousek, G. Otruba, R. Sandgruber, A. Gerschenkron, R. Rudolph, D. Good, J. Komlos aj.), kteří se začali od 60. let intenzivně zabývat politickými a hospodářskými dějinami habsburské říše a pomocí kliometrických (kvantitativních) metod předložili nové číselné údaje k postupu průmyslové revoluce a k ekonomickému růstu ve střední Evropě, se o některé otázky stále přou, nicméně za převažující můžeme pokládat následující názory.

Za druhé, byl opuštěn klasický názor Marxův, že průmyslově rozvinutější země (Anglie) ukazuje méně vyvinuté zemi jen obraz vlastní budoucnosti. Na základě rozdílných podmínek přírodních, institucionálních a ekonomických existuje vícero typů či mutací průmyslových revolucí, při jejichž rozlišení jsou na evropském kontinentu patrné nejen časové posuny či „spád“ od západu k východu, nýbrž také jisté rozdíly v tempu industrializace a ve výrobních a organizačních strukturách. Např. dle Gerschenkronova konceptu relativní zaostalosti lze v západní a střední Evropě vytipovat průmyslovou revoluci, v níž se opoždění za Anglií, příp. chybějící podmínky substituovaly dovozem zboží, strojů a technologií, odborníků a kapitálu, paralelně se budovala do-